

Atf / Citation

KÖSEOĞLU, T. (2022). "Muhaceret'teki Rusya Türklerinin SSCB Dışındaki Kültürel Faaliyetleri", *Gazi Türkiyat*, 30: 101-112.

Geliş / Submitted 13.05.2022

Kabul / Accepted 27.06.2022

DOI 10.34189/gtd.30.007

MUHACERET'TEKİ RUSYA TÜRKLERİNİN SSCB DIŞINDAKİ KÜLTÜREL FAALİYETLERİ

Cultural Activities of Turk of Russia in Immigration Outside the USSR

Tülay KÖSEOĞLU*

Öz

Bolşeviklerin Rusya'da kontrolü ele geçirmelerinden sonra Bolşevizm karşıtı aydınlar başta Türkiye olmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerine dağıldılar. Türkistan ve Volga boylarında kurulan otonomilerin tamamı 1917 Ekim İhtilali sonrasında ortaya çıkmıştı. Ancak, Rusyalı Türklerin 1917 ile 1920 yılları arasında Türkistan'ın değişik yerlerinde kurdukları muhtariyet hükümetleri ve bağımsız cumhuriyetler Bolşevik güçleri tarafından silah zoruyla ortadan kaldırıldı. Yeni yönetim tarafından 20 Kasım 1917 tarihli deklarasyonla ilan edilen Rusya'daki Müslümanlara yönelik özgürlük, eşitlik ve kendi kaderini kendileri belirleme çağrısının inandırıcı olmadığı, 4 ay gibi kısa bir süre sonra anlaşılınca, Rusya'daki çeşitli Türk boyları arasından çıkan aydınlar, SSCB dışında bağımsızlık mücadelelerini yürütmeye karar verdiler. Bolşevik Devrimi'nden sonra Türkiye Cumhuriyeti'ne sığınan muhacir aydınlar Sovyet hâkimiyeti altındaki farklı bölgelerden; Volga (İdil-Ural), Kırım, Orta Asya, (Güney ve Kuzey) Kafkasya'dan gelmişlerdir. Sovyet hâkimiyetinden kaçan çeşitli Türk grupları, Çin, Japonya, Finlandiya, çeşitli Avrupa ülkeleri, İran, Afganistan ve Türkiye'ye gelmiş ve cemaatler oluşturmuşlardır. XX. yüzyıl başından itibaren Türkistan dışında muhacir olarak yaşamak zorunda kalan aydınların göç etmeleri farklı zamanlarda farklı sebeplerden kaynaklanmıştır. Bu sebeplerden birincisi; yani ilk büyük göç dalgası Çarlık Rusyası'na karşı başlatılan 1916 isyanıdır. İkinci büyük göç dalgası Basmacılık Hareketi'nin en şiddetli olduğu yıllarda ortaya çıkmıştır. Üçüncü göç dalgası ise bu araştırmanın da konusu kapsamında değerlendirilecek olan Sovyetler Birliği'nde yürütülen uygulamalardır. Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'ne 1920'li ve 1930'lu yıllar arasında, Sovyetler Birliği'nin değişik bölgelerinden gelen Türkistanlı aydınların Türkiye'de gerçekleştirdikleri kültürel faaliyetleri ile sınırlı tutulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bolşevik Devrimi, Muhaceret, Türkistanlı Muhacirler, Kültürel Faaliyetler, Türkistanlı Aydınlar

* Dr. Öğr. Üyesi, Millî Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. tkoseoglu@hotmail.com. ORCID: 0000-0002-0374-0405

Abstract

After the Bolsheviks took control of Russia, the anti-Bolshevist intellectuals dispersed to various European countries, especially Turkey. When the call for freedom, equality, and self-determination for Muslims in Russia, announced by the new administration with the declaration dated November 20, 1917, was understood as unconvincing, after a short time of 4 months, the intellectuals from among the various Turkish tribes in Russia started their struggle for independence outside the USSR. They decided to run. Emigrant intellectuals who took refuge in the Republic of Turkey after the Bolshevik Revolution came from different regions under Soviet rule; they came from the Volga (İdil-Ural), Crimea, Central Asia, (South and North) the Caucasus. Various Turkic groups fleeing the Soviet domination came to China from various European countries, Iran, Afghanistan, and Turkey, and formed communities. The first of these reasons; In other words, the first great immigration wave was the 1916 rebellion against Tsarist Russia. The second great migration wave emerged in the years when the Basmacılık Movement was at its most violent. The third wave of migration is the practices carried out in the Soviet Union, which will be evaluated within the scope of this research. In this study, it has been tried to be limited to the cultural activities of Turkistani intellectuals who came to the Republic of Turkey from different parts of the Soviet Union between the 1920s and 1930s.

Keywords: Bolshevik Revolution, Immigration, Turkistan Immigrants, Cultural Activities, Turkistani Intellectuals

GİRİŞ

Çarlık Rusyası 1917 yılında yıkıldı. Şubat ve Ekim devrimleri ile Rusya'da yeni bir dönem başladı: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (Köseoğlu 2021: 39-53). Birliğin kurulmasından sonra, 14 Ekim 1924'te toplanan SSCB Merkez İcra Komitesi, 1917 İhtilali'nden sonra kurulan Türkistan muhtar hükümetlerini birer birer ortadan kaldırdı. Kurulacak yeni cumhuriyetlerin kısa sürede alt yapısını hazırladı ve ortaya millî cumhuriyetler (Azerbaycan SSC, Kazakistan SSC, Kırgızistan SSC, Özbekistan SSC, Türkmenistan SSC ve Tacikistan SSC) çıktı, ancak bunların bağımsızlıkları da uzun sürmedi. Türk bölgeleri Sovyet işgaline uğradıkça, Sovyetlere karşı bağımsızlık mücadelesi veren aydın kadrolar ülkelerini terk etmek zorunda bırakıldılar. Azerbaycanlı, Kuzey Kafkasyalı, Kırım, İdil-Ural ve Türkistanlı liderler doğrudan veya dolaylı olarak Türkiye'ye geldiler. Avrupa'ya giden kadrolar da bir millî devlet kurma çabası içerisindeki yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri tarafından davet edildi. Neticede, 1920'li yılların ortalarına gelindiği zaman Türkiye, dış Türk muhacirleri tarafından kurulan teşkilatların ve yürütülen faaliyetlerin merkezi haline dönüştü (Andican 2020: 213).

Bolşevik yönetiminde, 1918 ile 1939 arasındaki olaylarda Türkistanlı politikacılar ve aydınlar, ülkelerinin bağımsızlığı için mücadele yürütmek amacıyla SSCB dışına muhacir olarak çıktılar. Türkistan'dan Mustafa Çokayoğlu (1891-1941) ve Osman Hoca (Kocaoğlu 1878-1968), İdil-Ural'dan Ayaz İshakî (1878-1954), Sadri Maksudî (Arsal 1878-1957) ve Ahmet Zeki Velidi (Togan 1890-1970), Azerbaycan'dan Ahmet Ağaoğlu (1869-1939), Mehmet Emin Resülzâde (1884-1955), Kırım'dan Cafer Seydahmet Kırimer (1889-1960) gibi siyasi önderler Türkiye ve Avrupa'da ülkelerinin bağımsızlığı için Sovyetlere karşı mücadelelerinde basın yayın yolunu kullanmayı tercih ettiler. Bu amaçla, dergiler çıkardılar, kitaplar yazdılar, dernekler kurdular. Yayınladıkları dergiler arasında özellikle Yeni Türkistan (İstanbul), Yaş Türkistan (Paris), Bildiriş

(İstanbul), Azerbaycan Yurt Bilgisi (İstanbul), Odlu Yurt (İstanbul), Emel (Dobruca, Ankara, İstanbul) çok etkili oldu.

Türkiye'ye gelen muhacirlerin neredeyse tamamı Sovyetler Birliği'nden gelmişti. Siyasi hedefleri olan bağımsızlık mücadelesini Türkiye'yi merkez edinerek yürütmeyi amaçladılar. Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı toprağı olan Balkanlardaki Türklerin yurda dönmesine razı olmuştur. Bunun yanında Sovyetler Birliği'nden gelenlere yakın durmamış, Anadolu'da yaşayan Türklerden farklı saymıştır. Kırım Tatarları, Azerbaycan Türkleri ve Gürcüler, Tatarlara ve Özbeklere tercih edilmişlerdir (Soysal 2020: 483).

Milliyetçilik fikirlerinin gelişmesi aşamasında İttihat ve Terakki üyeleri Orta Asya'daki Türklerden yardım almışlar, Orta Asya'dan gelen tarikat şeyhleri İstanbul'da 1860 yılından itibaren çeşitli tekkeler kurmuşlardır. Bunlar arasında en önemli sayılanlardan biri İstanbul Üsküdar'da bulunan Özbekler Tekkesi'dir. (Tanman 2007: 123-124; Ammour 1994: 14-18). Bu tekkenin şeyhi Buharalı Süleyman Efendi, 1882 yılında Çağatay Lisanı ve Osmanlı Türkçesi adıyla bir kitap yayımlamıştır. Bu kitapta yer alan fikirler, milliyetçilik duygusunun uyanmasında etkili olmuştur. Yine Özbek Tekkesi mensuplarından Mehmet Sadık, 1897 yılında "Uss-i Lisan-i Turki" (Türk Dilinin Temeli) adıyla Çağatay dili üzerinde bir sözlük hazırlamıştır (Feyzioğlu 1987: 17).

XIX. yüzyıl sonlarında ve XX. yüzyıl başlarında Rusya'dan Türkiye'ye eğitim seviyeleri yüksek birçok aydının göç etmesiyle birlikte Rusya'daki Türkoloji çalışmalarını yakından izlemiş, Batı kültürü ile temas ederek milliyetçiliğin önemini çok iyi kavramış bir aydın grubu oluşmuştur. Bunlar arasında, İsmail Gaspıralı (1851-1914), Yusuf Akçura (1876-1935), Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali (Turan 1864-1940) başta gelir (Feyzioğlu 1987: 21-22). İsmail Gaspıralı, Çarlık-Rusyası'ndaki Müslüman-Türk Tatar topluluklarının varlıklarını koruma ve geliştirme adına kültürel bir Pantürkçülük başlatmıştır. (Doğan 2003: 393-394). 1883 yılında neşretmeye başladığı Tercüman gazetesi ile usul-ü cedit adını verdiği reform hareketi ile Kırım Tatarlarının aydınlanma hareketini başlatan Gaspıralı, sadece Kırım Tatarları arasında değil tüm Rusya Müslümanları arasında çok etkili olmuştur. Bu eğitim hareketi ile Rusya'daki okulların reformunu sağlamıştır. Kırım'a sığmayan Gaspıralı, İstanbul'a da sık sık gelerek, Türk Derneği'nin faaliyetlerine aktif katılmıştır. Yavuz Akpınar'a göre; dergi çıkarmak için İstanbul'a gelmişti ve Rusya Müslümanlarının Türkiye'nin manevi liderliği altında ve ortak bir dil çerçevesinde bir araya gelmelerini ve bunun için de "dilde, fikirde, işte birlik" tezini savunmuştur (Akpınar 2019: 124-127).

Sovyet Rusyası'ndan 1920'li yıllarda, bir kısmı bizzat Atatürk tarafından Türkiye'nin inşasına katkıda bulunmak amacıyla davet edilen veya kendileri gelen aydınların çoğu, tarih, Türk dili ve edebiyatı alanlarına yönelerek, bilimsel

¹ Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari (1881). *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî*, İstanbul: Mihran Yayınları.

faaliyetlerde bulunmuşlardır. Türkiye’de tarih ve dil çalışmaları ile ilgili kurumların oluşmasına ve gelişmesine büyük katkıları olmuştur. Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali ve Yusuf Akçura, gibi aydın grubunun, Millî Mücadele’de ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında Sovyetler Birliği ile ilişkilerin sürdürülmesinde önemli katkıları olmuştur. Hatta bu grup 1908’den sonra Rusya’dan kaçarak Osmanlı Devleti’ne gelmiş, ittihatçı çevrelerle de yakın temaslarda bulunmuşlardı. 1924 Anayasası’nun hazırlanmasında Anayasa Komisyonu’nda çalışan Ziya Gökalp (1876-1924) ve Ahmet Ağaoğlu gibi aydınlar ise Mustafa Kemal Atatürk’ün inkılaplarını desteklemiştir (Soysal 2020: 484). Türk tarihinin geçmişinin Orta Asya’da aranmasına yönelik çalışmaların hazırlanmasında, bu aydınların önemli katkıları olmuştur.

MUHACERET’TEKİ RUSYA TÜRKLERİ’NİN SSCB DIŞINDAKİ KÜLTÜREL FAALİYETLERİ

Türkistanlı aydınlar için 1917–1924 yılları ümitlerle ve kaygılarla geçmiştir. Bu yıllarda Osman Hocaoğlu (1878–1968), Zeki Velîdî Togan (1890–1970) ve Mustafa Çokayoğlu (1890–1941)’nin Türkistan içinde ve dışında yürüttükleri faaliyetlerin tamamı Türkistan halkının bölünmesini engellemeye yönelik girişimlerdi. Bunun için; Türkistan’ın bağımsızlık talebini dünya kamuoyu ile paylaşmak, dünyanın değişik coğrafyalarında yaşayan Türkistanlı muhacirler arasındaki iletişimi sağlamak, ayrıca Türkistan Türklerinin birlik ve beraberliğine vurgu yaparak, bütünlüklerini sağlamaya çalışmışlardır (Köseoğlu 2019: 113).

1920–1922 yıllarında lise eğitimini tamamlayan Türkistanlı gençler arasında, devlet bursuyla Taşkent, Bakü, Moskova, Petersburg, Türkiye ve Almanya’nın çeşitli okullarına gönderilenler oldu. Genç Türkistanlılar, üniversite eğitimlerini tamamladıktan sonra Türkistan ve Türkistan halkı için faaliyetlere başlayarak, Türkistan millî mücadelesine yön veren yayınlar çıkardılar (Kocaoğlu 1997: 13-19).

Türkistanlı muhacirlerin bir kısmı Avrupa, bir kısmı Türkiye Cumhuriyeti’ni merkez alarak siyasi çalışmalarına başladılar. 1923 yılında İstanbul’da Kafkasyalı Türkler tarafından çıkarılan Yeni Kafkasya2 (Can 2007: 109-122). dergisine katkı sağladılar. Derginin kapatılması ile birlikte, aynı yıl İstanbul’daki Türkistan Millî Birliği3 yeni bir yayın organı çıkarılmasına karar verdi ve Türkistan’da yaşayan

² 26 Eylül 1923 tarihinde, Azerbaycanlı siyaset adamı Mehmet Emin Resulzade tarafından İstanbul’da yayınlanmaya başladı. Ayda iki kez çıkarılan dergi 1927 yılında Türkiye Cumhuriyeti’nin Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılmıştır.

³ Türkistanlıların 29 Haziran 1927’de İstanbul’da Türkistan Türk Gençleri Birliği adında kurdukları birlik. 1929 yılında Türkistan Millî Birliği adını alıyor. Bu konuda bkz. “Türkistan Türk Gençleri Birliği (VI nçı Yıl Dönümü Münasebetiyle)”, *Yaş Türkistan*, Avgust 1933. s. 6-8. Ayrıca bkz. Mustafa, “*Yaş Türkistan’ın 9 nçı Yılı (1937-Dekabr-1929)*”, *Yaş Türkistan*, Dekabr 1937. s. 6.

gençler başta olmak üzere aydın kesimi hedef kitlesi olarak belirleyen, Yeni Türkistan dergisini çıkardılar. Beş yıllık ömrü olan Yeni Türkistan, hariçte, Türkistan millî mücadelesinin sesi oldu.⁵ Latin harfleriyle yayınlanan derginin etkinlik alanı daralınca, bu durumda Türkistan Millî Birliği, İstanbul'da, Eylül 1929'da bir toplantı düzenleyerek Yeni Türkistan'ın Türkiye'de yayınlanmasının devam etmesine, Arap harfleriyle yayınlanacak yeni bir dergi çıkarılmasına karar verdi. 1931 yılının Eylül ayında Yeni Türkistan'ın, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkileri zedelediği gerekçe gösterilerek, Türkiye'de yayınlanması yasaklanınca (İsimsiz 1931: 40; Andıcan 2009: 468; İsimsiz 1931: 40). Türkiye ile Türkistan Türkleri arasındaki bağ da iyice koptu. İşte böyle bir ortamda, Türkistan millî kurtuluş hareketinin yeni bir neşriyatı olarak Yaş Türkistan doğmaya başladı.

Türkiye'de ve Avrupa'da eğitim gören muhacirler, Türkistan'ın içinde bulunduğu durumu dünya kamuoyu ile paylaşmak ve bütün Türkistanlıların tek bir bayrak altında birleşmelerini sağlamayı amaçlamışlardı. Ülkelerinin içinde bulunduğu Sovyet baskısı altında fikrî mücadelelerini yapamayacaklarını anlayan bu aydın gurup, Sovyet rejimi ve Türkistan meselesini dış dünyaya anlattılar. Yaşadıkları ülkelerin kamuoyunu bilinçlendirdiler. Zira bu mücadelenin en önemli boyutunu; komünizmin, en az faşizm kadar dünyayı tehdit eden bir tehlike olduğu, komünizm uygulamalarına maruz kalan Türkistan halkının ve Türkistan'ın durumunun tüm dünyaya duyurulması oluşturuyordu. Bu ancak, basın ve yayın aracılığı ile gerçekleştirilebilirdi (Köseoğlu 2019: 17-18).

29 Haziran 1927'de İstanbul'da, merkezi Sultanahmet (İsimsiz 1935: 50). olmak üzere Türkistan Türk Gençleri Birliği'ni kurdular.⁶ (Togan 1981: 484-485). Bu birlik, Türkistan'dan Türkiye'ye gelip çeşitli üniversitelerde okuyan, öğretmenlik veya

⁴ Yeni Türkistan ile ilgili yapılan tez çalışmaları için bkz. Ayşen Uslu, *Türk Matbuatında Türkiye ile Türkistan Arasında Edebi ve Fikrî Münasebetler (1905-1937) (Yeni Türkistan ve Yaş Türkistan Dergilerine Göre)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1997. Ayrıca bkz. Tefik Evcı, *Yeni Türkistan Dergisi (1927-1931)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2006. Ayrıca bkz. Orhan Çınar, *Muhaceretteki Türkistanlıların Gözünden Orta Asya ve Yeni Türkistan Dergisi (1927-1931)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

⁵ Tamamı 39 sayı olan derginin ilk 16 sayısı Arap harfli yayınlandı ancak Kasım 1928'de Türkiye'de gerçekleşen Harf Devrimi ile Latin alfabesine geçilince Ocak 1929 tarihinden sonra Latin alfabesiyle yayınlanmaya başlandı.

⁶ 1924 yılında Mustafa Çokayoğlu ve Zeki Velîdi Togan'ın girişimiyle Berlin'de kurulan "Orta Asya Millî Âvami Cemiyetleri İttihadı"nın adı, Bolşeviklerin Türkistan'ı bölme politikalarına karşı değiştirildi ve "Türkistan Azadlık Cemiyeti" oldu. Avrupa'daki Türkistanlıların sayısının az olması nedeniyle merkezini 1927'de Türkiye'ye taşıyan cemiyet, "azadlık" kelimesinin Türkiye Türkçesi'nde yer almaması dolayısıyla adını önce Türkistan Türk Gençleri Birliği (1927) daha sonra Türkistan Millî Birliği (1929) olarak değiştirdi. Birliğin başında Zeki Velîdi Togan bulunuyordu. Avrupa temsilciliğini ise Mustafa Çokayoğlu yürütüyordu. T.M.B.'nin görevleri: 1. Türkistan'ı Rus proleter hâkimiyetinden kurtarmak. 2. Türkistan'da herhangi bir Rus hâkimiyetine yol vermemek. 3. Bir an önce millî ve müstakil Türkistan Devleti'ni kurmaktr. Bkz. [Mustafa Çokayoğlu] "Kuzgalıştan Kuruluşu (İsyandan Teşkilatı)", *Avğust-Sintabr 1930*. s. 4, 7.

doktorluk yapan gençlerin oluşturduğu bir teşkilattir.⁷ Birliğin, kendine ait bir marş⁸ ve bayrağı⁹ da bulunuyordu.

Sovyet İhtilali sonrasında Türkiye'ye ilk olarak gelen Rusya muhaciri Cafer Seydahmet Kırimer olmuştur. 1920'li yılların başlarında Türkiye'ye gelen bir diğer isim ise Kafkasyalı liderlerden Mehmed Said Şamil (1901-1981) ve Sultan Kılıç Girey (1880-1947)'dir. Tatar tarihçilerden olan Akdes Nimet Kurat (1903-1971) ve Abdülkadir İnan (1889-1976) Türkiyat Enstitüsü'nde Fuad Köprülü (1890-1966)'nün asistanı olmuşlardır. Enstitü'nün 1924'te çıkardığı Türkiyat Mecmuası'nda Rusya'dan gelen aydınlar, çok sayıda makaleler yazmışlardır. Enstitü'nün müdürlüğünü yapanlar arasında Tatar Reşit Rahmeti Arat (1900-1964) ve Azerbaycanlı Ahmet Caferoğlu (1889-1975) da yer almıştır (Soysal 2020: 485). Türkistanlı liderlerden bir diğeri olan Buhara eski Cumhurbaşkanı Osman Hocaoğlu ise 1924 yılında Afganistan üzerinden Türkiye'ye gelmişti ve İstanbul'a yerleşmişti. 1927 yılında gelen bir diğer lider Mirza Bala (1898-1959) da muhacir Türkler arasındaydı (Andican 2020: 214).

1925 yılında Türkiye'ye davet edilen önemli isimlerin başında Zeki Velidi Togan gelmektedir. 1927'de İstanbul Üniversitesi'nde Türk Tarihi dersleri vermeye başlamış, Kazak Mustafa Çokayoğlu, Özbek Osman Hocaoğlu ile İstanbul'da bir toplantı düzenlemişler ve bu toplantıda Türkistan'da Sovyet sömürgeciliğine karşı ortak mücadele kararı alarak, birlikte 1927'de Türkistan'ın bağımsızlığı için savaşıyan Yeni Türkistan dergisini çıkarmışlardır (Soysal 2020: 488). Zeki Velidi Togan 1928 yılında Umumi Türk Tarihine Giriş adıyla kitap yayımlamış, bu eser, Kemalist tarih tezlerinin açıklanmasında ve yorumlanmasında esin kaynağı olmuştur. 1935-1939 yılları arasında Viyana ve Almanya'da bulunan Togan, 1939'da Milli Eğitim Bakanı'nun davetiyle yeniden Türkiye'ye gelmiş, İstanbul Üniversitesi'nde Umumi Türk Tarihi Kürsüsü'nü kurmuştur (Soysal 2002: 492).

⁷ Her yıldönümü, önce İstiklal Marşı, ardından Birliğin marşı okunduktan sonra Mecdeddin Bek tarafından açılıyor. Birliğin 5. yılında (1932) Başkan Doktor Salih İsmail Bek oluyor. Atatürk ve İsmet İnönü tarafından tebrik mesajı gönderiliyor. Bkz. Doktor İter, "İstanbul'da Türkistan Küni (Türkistan Türk Gençler Birliği'nin 5 nci Yılı 1927 Temmuz 1932)", *Yaş Türkistan*, Noyabr 1932. s. 26-30.

1933 yılında Osman Hoca başkanlığa, Zahid Bek ise kâtipliğe seçildi. 1933 yılı itibari ile Birliğin 60 üyesi bulunuyordu. Bu konuda bkz. Doktor İter, "Türkistan Türk Gençler Birliği'nin 10 nci Umumi Yığılışı", *Yaş Türkistan*, Oktabr 1933. s. 27-32. 1929 yılında Türkistan Millî Birliği adını alıyor. Bu konuda bkz. "Yaş Türkistan'ın Üçüncü Yılı", *Yaş Türkistan*, Dekabr 1931. s. 1-4. Ayrıca bkz. "Türkistan Türk Gençleri Birliği (VI nci Yıl Dönümü Münasebetiyle)", *Yaş Türkistan*, Avgust 1933. s. 6-8. Ayrıca bkz. Mustafa, "Yaş Türkistan'ın 9 nci Yılı (1937-Dekabr-1929)", *Yaş Türkistan*, Dekabr 1937. s. 6.

⁸ 1929 yılından itibaren, İstanbul'daki *Türkistan Türk Gençleri Birliği*'nin yıllık bayramında okunan marşları vardı. Bu konuda bkz. İter, "Marşımız", [Şiir] *Yaş Türkistan*, Sintabr 1931. s. 40.

⁹ 1927 yılında Berlin'de, Mustafa Çokay, Tahir Çağatay ve Mecdeddin Delil gibi aydınların yaptığı bir toplantıda, Türkistan Millî Bayrağına yeni şekli verildi. Bu değişikliğin sebebi, bir önceki bayrağın renk olarak çok çeşitli olması ve karmaşık şekillerden oluşması, muhaceret koşullarında yapımını zorlaştırıyordu. Yeni bayrak, Timur devletinin kızıl rengi ile Türkistan Cumhuriyeti'nin gök mavisi renginden oluşan zemin üzerine ay ve yıldızdan oluşuyordu. Bu konuda bkz. Abdulvahab Kara, "Türkiye'deki Kazaklar Hakkında Araştırmalar", Ocak 2013, s. 1.

1925 yılında Türkiye'ye davet edilen isimlerden biri, o dönem Paris'te bulunan Sadri Maksudi Arsal'dır.¹⁰ Türk üniversitelerinin ilk Tarihi Hukuk profesörü olarak Ankara Hukuk Fakültesi'ne atanmış, 1928'den sonra dil alanında çalışmalarda bulunmuştur (Taşkın 2002: 498). Abdullah Battal Taymas (1883-1969) aynı tarihte Finlandiya'da bulunuyordu ve Türkiye'ye davet edilen aydınlar arasında yer aldı. Matbuat Umum Müdürlüğü ve Türk Dil Kurumu'nda çalışmıştır. Aynı tarihlerde Berlin'de bulunan İdil-Ural Hareketi liderlerinden Ayaz İshakî ve Fuat Toktar da Türkiye'ye davet edilen aydınlar arasındaydı. Daha önce İstanbul'a gelerek (1908) burada siyaset ve fikir adamlarıyla görüşen İshakî, bir dergi çıkarmak istemiş, ancak bu girişimi sonuçsuz kamıştı. Bir eylem ve fikir insanı olan İshakî, Tatar edebiyatını Türklere tanıtmak ve Osmanlı Türklerinin Rusya Türklerini yakından tanımalarını için çaba göstermiştir. Yine aynı dönemde, Osmanlı ve Rusya Türkleri arasında gelişen kültürel bağlar sayesinde Türk dilini, kültürünü, tarihini incelemek ve bu yakınlaşmayı geliştirmek amacıyla Türk Derneği'ni kuran Yusuf Akçura, Necib Asım ve Veled Çelebi, bu dernek aracılığıyla Türk dilinin sadeleştirilmesi Rusya Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasında dil ortaklığının geliştirilmesi için faaliyetlerde bulunmuşlardır (Kanlıdere 2012: 79).

Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan ve Akdes Nimet Kurat'ın Türk Yurdu gibi Türkçü dergilerde yazdıkları, Rusya Türkleri'nin tarihiyle ilgili yazılar Türkiye'de yeni bir tarih anlayışını ortaya çıkarmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında Ankara'da açılan Tatar ve Azeri bilim adamlarının toplandığı merkez, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi olmuş, onların etkisi ile Türk tarih yazımı ve dil çalışmalarında Orta Asyalı kökenlere ulaşılmıştır (Soysal 2020: 486-487).

Zeki Velidi Togan ve Mustafa Çokayoğlu'nun girişimleriyle 1924 yılında kurulan Orta Asya Millî Avami Cemiyetleri İttihadı'nın ismi, Sovyetlerin Türkistan'ı parçalama siyasetlerine karşı değiştirilerek Türkistan Azadlık Cemiyeti olmuştur. Berlin'de kurulan cemiyet, Avrupa'daki Türkistanlıların sayısının azlığı nedeniyle merkezini 1927'de Türkiye'ye taşımıştır. Daha sonra "Azadlık" sözcüğünün Türkiye Türkçesi'nde kullanılmıyor olması nedeniyle cemiyetin adı Türkistan Millî Birliği olarak değiştirilmiştir. Birliğin başına Zeki Velidi Togan, Avrupa temsilciliğine ise Mustafa Çokayoğlu getirilmiştir (Togan 1981: 484-485). Türkistan Millî Birliği 1927 yılında İstanbul'da, Türkçe, aylık sosyal, edebî ve ilmî bir dergi olarak Türkistan'ı ilgilendiren ilk süreli yayın Yeni Türkistan (1927-1931) dergisini çıkardı. Kasım 1928'e kadar çıkan 16 sayısını Zeki Velidî ve Abdülkadir İnan, kalan sayılar Osman Hocaoğlu ve Dr. Mecdeddin Delil¹¹'in sorumluluğunda çıkarıldı (Togan 1981: 485); (Özcan 2000: 68); (12 Dergi'de yer alan makalelerin büyük bir kısmında Sovyetler Birliği'nin

¹⁰ Tarihi Hukuk profesörüdür. Türk Tarihi Hukuk kitabının yazarıdır. Bkz. Sadri Maksudi Arsal, (2021). *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara: Türk Tarih kurumu Yayınları.

¹¹ Hayatı için bkz. Dr. Oktay, "Dr. Mecdeddin Delil", *Millî Türkistan*, Mart 1943. s. 26-28.

¹² *Yeni Türkistan*'ın 1 ile 16 arası sayıları Arap harfleri ile 17 ile 39 arası sayıları Latin alfabesi ile yazılmıştır. Bkz. Hüseyin Başer, "Türkistan'ın Sesi," *Dergi*, Münih 1956, s. 118-120.; Orhan Çınar, *Muhaceretteki Türkistanlıların*

Türkistan'daki politikaları çok sert bir dille eleştirilmektedir. Dergi yayınlanmaya başladıktan kısa bir süre sonra dergiyi çıkaran kadrolar aleyhine Sovyet basınında yazılar çıkmaya başladı. Bu kadrolar, Pantürkist, Panislamist, yabancı ülkelerin casusu olarak adlandırılıyorlardı (İsimsiz 1927: 1-7). Yeni Türkistan'ın kapatılmasıyla birlikte artık Sovyet yönetimine muhalefetin merkezi Avrupa'ya kaydırılmıştır. Artık bu tarihten itibaren hariçteki Türkistan hareketinin tek sözcüsü Yaş Türkistan (1929-1939) dergisi olmuştur. Merkezi, Paris olarak belirlenen dergi, Mustafa Çokayoğlu yönetiminde çıkarılmıştır. 117 sayıdan oluşan dergi, muhaceretteki Türkistanlıların 10 yıl aksamadan çıkardıkları tek yayın organı olma özelliğine sahiptir.¹³

Reha Oğuz Türkkân, Abdülkadir İnan ve Azeri Mehmet Sadık, 1938 yılında Ergenekon isimli dergiyi yayımladılar. Dergide Akdes Nimet Kurat ve Zeki Velidi Togan tarih ve edebiyatla ilgili yazılar yazmışlardır.

Rusya'dan gelen Türkler, genellikle geldikleri bölgeyi esas alarak faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Azerbaycanlı muhacirler bunun en iyi örneğini oluştururlar. Rusya ile İran arasında imzalanan 1813 Gülistan ve 1828 tarihli Türkmençay Antlaşmaları sonucunda Azerbaycan ikiye bölünmüştü. Bolşevik İhtilali'nden sonra, 1918'de kuzeyde Mehmet Emin Resulzade başkanlığında Azerbaycan Cumhuriyeti ilân edildiği gibi, 1920'de de güneyde Şeyh Muhammet Hıyabanî Azerbaycan Demokrat Fırkası ile Azadistan Cumhuriyeti ilan edilmişti. Ancak 28 Nisan 1920'de Bolşevikler Azerbaycan Cumhuriyetine son verince, Tebriz'deki Azadistan Cumhuriyeti Aras Nehri'nin kuzeyindeki Sovyet iktidarına muhalif olanların sığınağı haline geldi. Devlet Başkanı Mehmet Emin Resulzade ise Azerbaycan Cumhuriyetinin yıkılması üzerine bir müddet saklanmış, daha sonra yakalanarak Bakü'de hapsedilmişti. Hapiste iken, Stalin'in teklifini kabul ederek Moskova'ya gitmiş, buradan Leningrad'a geçmiş, ardından Finlandiya'ya kaçıp Berlin ve Paris üzerinden, 1922 senesi sonlarında İstanbul'a gelerek, Azerbaycan'daki durumlara ilişkin yazılar yazmaya başlamıştır. İstanbul'a geldiğinde İlk olarak Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti adlı kitabını yazmış, aynı yıl yayımladığı bir kitabı ise Asrımızın Siyavuşu Azerbaycan Dastanî Fecayi'ne Ait Bir Mukayese'dir (Aka 1999: 139-143).

Bolşevik işgali sonucu 1920 yılında Türkiye'ye kaçarak, burada kültürel faaliyet gösteren Azerbaycanlılardan Mehmet Emin Resulzade başta olmak üzere, kaçan Azerbaycan Türkleri, kendi aralarında birlik sağlamak için bir teşkilâta ihtiyaç

Gözünden Orta Asya ve Yeni Türkistan Dergisi (1927-1931), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

¹³ Tülay Köseoğlu, *Sovyetler'in Türkistan'ı Dönüştürmesine Muhalefet: Yaş Türkistan Dergisi (1929-1939)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019. Dergi'nin 7. yılını doldurması münasebetiyle yazılan makalede, Türk-Müslüman-Asya'lı olarak, Batı'da çıkarılmak zorunda kalınmasından memnun değillerdi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa, "Yaş Türkistan'ın 9 nçı Yılı (1937-Dekabr-1929)", *Yaş Türkistan*, Dekabr 1937. s. 4-8. 1932 yılından itibaren *Yaş Türkistan*'ın yeni adresi Paris oldu. (Mustafa Çokayoğlu'nun Fransa'ya geçmesi ile birlikte) Ayrıca 1935 yılı Nisan ayının sonunda matbaa taşıyor. Bu konuda bkz. Başkarma, "Okuçularımız Dikkatine", *Yaş Türkistan*, Nisan 1935. s. 1.

duymuşlardır. 27 Nisan 1924'te İstanbul'da, "Azerbaycan Millî Merkezi" adlı cemiyeti kurmuşlardır. Merkez'in amacı, 1920'de Bolşeviklerin istilasına maruz kalmış olan Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlığını yeniden sağlamak, bunun için de Kuzey ve Güney Azerbaycan'daki millî uyanışlara maddî ve manevî destek sağlamaktır. 1924-1931 seneleri arasında Azerbaycan Millî Merkezi'nde; M. E. Resulzade, Abbas Kâzımzade (1882-1967), Mehmet Ali Resuloğlu, Halil Bey Hasmemmetli (1873-1947), Ali Merdan Topçubaşı (1863-1934), Ekber Ağa Şeyhülislam, Mustafa Vekilli, Mir Yakub Mehdizade (1877-1957), Ceyhun Hacıbeyli (1891-1962), Mehmet Sadık Aran (1895-1971), Rüstembey Şefibeyli (1862-1935), General İsrail Bey, Abbas Atamalibeyli, Abdülalibey Emircan (1870-1948), Nagi Şeyhzamanlı (1883-1967) ve Mehmet Muharrem gibi isimler yer almıştır.

Sovyetler Birliği'nden ayrılarak muhacerette faaliyet gösteren Türkistanlıların kendilerini ifade ettikleri ilk yayın Yeni Kafkasya dergisidir. İstanbul'da 1923-1927 yılları arasında yayınlanan dergi sadece Kafkasya değil, Kırım, İdil-Ural ve Türkistan bölgelerinin de temsil edildiği bir yayın organı idi. 15 günde bir yayımlanan sosyal ve siyasî bir dergi olup, 94 sayı çıkartılmıştır. Dergi'nin müdürü Mehmet Emin Resulzade'dir ve muhacerette yayımlanan ilk dergi olması bakımından önemlidir (Nalcıoğlu 2004: 65). Dergi, siyasî amaçlarını açıklarken milliyetçi, demokratik, radikal, Türkçü, Kafkas halklarının Rusya emperyalizminden kurtulması, şeklinde izah etmektedir.¹⁴

Azerbaycanlıların 15 günde bir çıkarttıkları edebî, sosyal, iktisadî ve siyasî bir dergi olan Azerî Türk Mecmuası (1928-1930) Yeni Kafkasya'nın kapatılmasından sonra, devamı niteliğinde çıkarılmıştır. Sorumlu müdürü Mehmet Sadık Aran'dır. 30 sayı çıkartılmıştır. (İsimsiz 1924). Yeşil Yaprak Mecmuası (1928), Mehmet Sadık Aran (Ahundzade) tarafından 3 sayı olarak çıkartılmıştır. Odlu Yurt Mecmuası (1929-1931), Mehmet Emin Resulzade'nin yayınladığı bir dergidir. Dergi müdürü yine kendisi olup, aylık olarak 31 sayı çıkartılmıştır. Dergi, başta Azerbaycan olmak üzere, Rusya baskısı altında bulunan milletlerin ve İslâm âleminin sorunlarına yer vermektedir (Nalcıoğlu 2004: 76). Bildiriş Gazetesi (1930-1931) ise Mirza Bala tarafından İstanbul'da yayımlanan haftalık bir gazetedir. Toplam 58 sayıdır. 4 sayfadan ibaret olup, Azerbaycanlılar tarafından Türkiye'de yayımlanan ilk gazete olma özelliğine sahiptir. Müdürlüğünü, Mirza Bala yapmıştır. Gazetede, Azerbaycan ve Türk Dünyası ile ilgili haberler, Rusya'daki olaylar ve çeşitli hatıralar yer almıştır (Nalcıoğlu 2004: 76-77). Ahmet Caferoğlu tarafından çıkarılan Azerbaycan Yurt Bilgisi (1932-1934) dergisinde sadece Azerbaycanlı olanların katkısı değil, Fuad Köprülü dışında, Zeki Velidi Togan, Abdullah Battal Taymas (1883-1969), Abdülbaki Gölpınarlı (1900-1982), Abdülkadir İnan, Ahmet Caferoğlu, Akdes Nimet Kurat, Ayaz İshaki, Cafer Seydahmet Kırmir

¹⁴ İsimsiz. "İkinci Yıla Geçerken", *Yeni Kafkasya*, Ekim 1924, İstanbul.

gibi Azerbaycanlı olmayan Türklerin de katkısının bulunduğu dergi, bu özelliği ile tek olmuştur.¹⁵

Aynı yıllarda bahsedilen mecmualara ek olarak bazı kitap ve risaleler de yayımlanmıştır. Bunların amacı, Azerbaycan'ı halka anlatmak ve halkın Azerbaycan davasına desteğini sağlamaktır. Bu eserlerden bazıları şunlardır: Mehmet Emin Resulzade, Rusya'da Siyasî Vaziyet, M.E. Resulzade, İhtilâlcî Sosyalizmin İflası ve Demokrasinin Geleceği, Mirza Bala, Azerbaycan Misak-ı Millîsi.

Türk-Sovyet ilişkileri 1920-1930 yılları arasında büyük bir ivme kazanmıştı. Sovyetler Birliği Dış Ticaret Komiser Yardımcısı'nın 1929 yılında Türkiye'yi ziyarete gelmesi (Gürün 1991: 118; Potskhveriya, 1999: 189-195) ile Türkiye'de yaşayan muhacir Türklerle karşı başlatılan baskı doğru orantılıdır. Muhacir Türkler tarafından çıkarılan yayınlardan son derece rahatsız olan Sovyet yöneticiler, Türkiye'de yürütülen istihbarat ve propaganda çalışmalarına ağırlık vermişlerdir (İsimsiz 1931: 13-16). Dolayısıyla Yeni Türkistan'ın kapatılmasını bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Takip ve propagandalardan beklediği sonucu alamayan Sovyet yönetimi, Pantürkizm ve bölücülükle suçladığı Türkiye'deki muhacir Türklerin yayın organlarının kapatılmasına yönelik Türkiye ile görüşmelere başlamıştır (Andican 2020: 334-335). Görüşmeler sonucunda Türkiye'deki Türkistanlıların yayın organları olan Yeni Türkistan, Odlu Yurt ve Bildiriş dergileri, Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin ilişkilerine zarar verdiği gerekçesiyle 1931 yılında kabul edilen Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılmıştır (İsimsiz 1931: 40; Andican 2009: 468).

SONUÇ

1920'li yıllarda Rusya'nın değişik bölgelerinden gelen birçok Türk aydınının, Türk modernleşme sürecine önemli katkı sağladıkları görülmüştür. Eğitim veya farklı sebeplerle 1908 sonrası dönemde Rusya'dan kaçarak Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşen aydınlar, Türkiye'de Türkçülük fikrinin gelişmesine ve Cumhuriyetin kuruluş sürecine aktif olarak katılmışlardır. Bu aydınların önemi, Cumhuriyet'in geçmişiyle ilgisini koparma sürecinde ortaya çıkmıştır. Osmanlı mirasına bağlılık duymadıklarından, Türklüğün geçmişinin Orta Asya'da aranmasına dönük projelerde yer almışlardır. Türk millî kültürünün oluşmasında etkili oldukları gibi Sovyetler Birliği ile ilişkilerin sürdürülmesine de katkıları olmuştur.

Rusya'dan gelen aydınların gerek kullanmış oldukları kaynaklar gerekse önermiş oldukları metotlar, Türkiye'deki bilim hayatının gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. Birçoğunun eğitimlerini Avrupa'da almış olması, adadilleri ve farklı perspektifteki tarih birikimleri tarihçilik alanında etkili olmuştur. Diğer yandan, muhacir olarak yurt

¹⁵ Dergi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Âdem Terzi, (2008). *Azerbaycan Yurt Bilgisi (1-36 Sayılar Birleştirilmiş Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

dışına çıkanlar, II. Dünya Savaşı sırasında Sovyet ordusundaki Türk askerlerinden Nazi Almanlara esir olanlar oluştu. Bunların esir kamplarında çeşitli hastalıklar ve kötü şartlar ve muamelelerden sağ kalanlarından Nazi yönetimi Azerbaycan, İdil-Ural ve Türkistan lejyonları kurarak Sovyetlere karşı savaşa gönderdi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bunların bir bölümü Amerikalı askeri yönetim tarafından Sovyetlere geri verilince, Stalin'in emriyle öldürüldü. Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinde sağ kalmayı başaranlar daha sonraki yıllarda çeşitli yayınlar çıkararak mücadelelerini yürütmeyi başarmışlardır.

Rusya'dan Türkiye'ye gelen Türkistanlı aydınlar, milliyetçi-muhafazakâr çevrelerle birlikte faaliyette bulundular. Bu faaliyetler, siyasal nitelikli olmaktan ziyade kültürel nitelikli olmuştur. Siyasi faaliyet olarak Sovyet hükümetine tepkilerini yazılı basın aracılığı ile sürdürmüşlerdir. Bu aydınlardan bir kısmının faaliyetleri, Türklüğe ve Türkçülüğe hizmet ederek Türkiye Türkçülüğüne hizmet etmek olarak algılanırken, diğer bir kısmının faaliyetleri ise, kendi ülkelerinin bağımsızlığa kavuşması biçiminde algılandı. Özellikle Tek Parti döneminde Türk kimliği içinde eritilmek istenmiş, farklılıklarını korumalarına izin verilmemiştir. Ancak, Cumhuriyet döneminde yapmış oldukları faaliyetler neticesinde, Türkiye dışında yaşayan Türk toplulukları ile Türkiye Türkleri arasında kültürel bir ilginin sağlanmasında etkili olmuşlardır.

KAYNAKÇA

- AKA, İ. (1999). "1920-1930 Yılları Arasında Azerbaycanlıların Yurtdışındaki Kültürel Faaliyetleri". *Türk Kültürü*, Mart 1999, 139-143.
- AKPINAR, Y. (2019). *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri 2/Fikri Eserleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ALLWORTH, E. (1971). *Soviet Nationality Problems*. New York: Columbia University Press.
- ALLWORTH, E. (1973). *The Nationality Question in Soviet Central Asia*. New York: Praeger.
- AMMAUR, L. "La Restauration du Tekke des Ouzbeks a Üsküdar". *Observatoire Urbain d'Istanbul*, İstanbul 1994, 14-18.
- ANDİCAN, A. (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*. İstanbul: Doğan Kitap.
- ANDİCAN, A. (2020). *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ARSAL, S. M. (2021). *Türk Tarihi ve Hukuk*. Ankara: Türk Tarih kurumu Yayınları.
- ARSAL, S. M. (1957). "A. Battal Taymas". *Dergi*, Münih 1957, 36-47.
- ATMACA, E. B. (2020). *Sovyetlere Muhalefet Türk Siyasi Muhacirlerinin Bolşevik ve Türk Devimlerine Bakışı (1923-1934)*. Ankara: Karakum Yayınevi.
- BAŞER, H. "Türkistan'ın Sesi". *Dergi*, Münih 1956, 118-120.
- BAŞKARMA. "Okuçlarımız Dikkatine". *Yaş Türkistan*, Nisan 1935, 1.
- BENNIGSEN, A. and WIMBUSH, E. S. (1979). *Muslim National Communism in the Soviet Union. A Revolution Strategy for the Colonial World*. Chicago: University of Chicago Press.
- BENNIGSEN, A. and BROXUP, M. (1983). *The Islamic Threat to the Soviet State*. London: Croom Helm.
- ÇOKAYOĞLU, M. (1937). "Yaş Türkistan'ın 9 nçı Yılı (1937-Dekabr-1929)". *Yaş Türkistan*, Dekabr 1937, 4-8.
- DOĞAN, G. G. (2020). "Dünyada ve Türkiye'de Turancılık". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*, C. IV, İstanbul 2020, 388-408.

- DOKTOR İLTER (1932). "İstanbul'da Türkistan Küni (Türkistan Türk Gençler Birliği'nin 5 nci Yılı 1927 Temmuz 1932)". *Yaş Türkistan*, Noyabr 1932, 26-30.
- DOKTOR İLTER (1933). "Türkistan Türk Gençler Birliği'nin 10 nci Umumi Yıgılışı", *Yaş Türkistan*, Oktabr 1933, 27-32.
- DR. OKTAY (1943). "Dr. Mecdeddin Delil". *Milli Türkistan*, Mart 1943, 26-28.
- FEYZİOĞLU, T. (1986). *Atatürk ve Milliyetçilik*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- FISHER, A. W. (1978). *The Crimean Tatars*. Stanford: Hoover Institution Press.
- HAYİT, B. (1975). *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*. İstanbul: Otağ Yayınları. [Genişletilmiş yeni yayını: *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. (1995). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları].
- HAYİT, B. (1978). *Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin İzleri*. İstanbul: Sabah Yayınları.
- HENZE, P. B. (1988). "Ulusal İç Muhalefetin Görünümü ve Yarattığı Sorunlar: Tarihsel ve İşlevsel Karşılaştırmalar". *Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar* (çev. Yuluğ Tekin Kurat). Ankara: Yeni Forum Yayınları.
- İLTER (1931). "Marşımız". [Şiir] *Yaş Türkistan*, Sintabr 1931, 40.
- KANLIDERE, A. (2012). "Ayaz İshakî (1878-1954) ve Türkiye'de Türkçülük Fikrinin Evrimi". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2012, 77-124.
- NALCIOĞLU ULUSOY, B. (2004). *Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- SOYSAL, G. (2020). "Rusya Kökenli Aydınların Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin İnşasına Katkısı". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları, IV: 483-504.
- TERZİ, Â. (2008). *Azerbaycan Yurt Bilgisi (1-36 Sayılar Birleştirilmiş Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZCAN, Ö. (2000). "Sovyet Mahkûmu Muhacir Türklerin Mücadeleleri". *Toplumsal Tarih*, Nisan 2000, 56-63.
- KARA, A. (2013). "Türkiye'deki Kazaklar Hakkında Araştırmalar". Ocak 2013, 1.
- KOÇAOĞLU, T. (2000a). "Türkistan'da Osmanlı Türk Subaylarının Faaliyetleri (1914-1923)". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yıldönümüne Armağan)*, İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, IV: 21-35.
- KOÇAOĞLU, T. (2000b). "Turkistan Abroad: The Political Migration From the Soviet & Chinese Central Asia (1918-1997)", *Migration in Central Asia: Its History and Current Problems* (haz. Hisao Komatsu, Obiya Chika, John S. Schoeberlein). Osaka: The Japan Center for Area Studies, 113-126.
- KOÇAOĞLU, T. (2001). *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924/Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924*. Harlem: SOTA.
- KÖSEOĞLU, T. (2019). *Sovyetler'in Türkistan'ı Dönüştürme Politikasına Muhalefet: Yaş Türkistan Dergisi (1929-1939)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KÖSEOĞLU, T. (2021). "Kızıl Rusya'da Milliyetler Siyaseti -Türkistan Örneği-", *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2021, 39-53.
- TAŞKIN, Y. (2020). "Sadri Maksudi Arsal", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul: İletişim Yayınları 2020, IV: 496.
- [İSİMSİZ] (1924). "İkinci Yıla Geçerken". *Yeni Kafkasya*, Ekim 1924, 15-23.
- [İSİMSİZ] (1931). "Yaş Türkistan'ın Üçüncü Yıllığı". *Yaş Türkistan*, Dekabr 1931, 1-4.
- [İSİMSİZ] (1933). "Türkistan Türk Gençleri Birliği (VI nci Yıl Dönemi Münasebetiyle)". *Yaş Türkistan*, Avgust 1933, 6-8.